

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.2.27>

СИРІТСТВО ЯК СКЛАДНА ЖИТТЄВА ОБСТАВИНА: ТЕОРЕТИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Тищенко О.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3859-3046*

Черноус С.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри трудового права
та права соціального забезпечення,
Навчально-науковий інститут права,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0226-1696*

Тищенко О.В., Черноус С.М. Сирітство як складна життєва обставина: теоретично-правовий аспект.

В статті аналізуються теоретичні та практичні проблеми формування ефективного правового механізму підтримки дитинства як загальнонаціонального пріоритету, зокрема в умовах сирітства як соціального явища і складної життєвої обставини.

Доводиться, що «сирітство» - особливе соціально-правове становище дитини, яке характеризується: відсутністю у дитини батьків у зв'язку з їх смертю або іншими поважними обставинами, які унеможливають виконання батьківських обов'язків (внаслідок тривалого перебування батьків у лікувально-профілактичному закладі тощо) або, якщо батьки свідомо не виконують батьківські обов'язки, не дотримуючись принципів відповідального батьківства, що спричиняє бездоглядність і занедбаність їх дітей.

Акцентується увага, що у соціальному законодавстві України, яке регулює правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відсутні положення, які розкривають правовий зміст поняття «сирітство» і його ознаки. Зокрема вказується, що в Законі України «Про соціальні послуги» до чинників, які можуть спричинити складні життєві обставини, як обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, і які вона не може подолати самостійно, сирітство не віднесено.

Розглядаються наукові підходи щодо сутності сирітства як соціального суспільного явища, яке потребує екстреного реагування державних та недержавних органів у сфері соціального захисту населення з метою здійснення дієвої соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

Обґрунтовується необхідність формування дієвого правового механізму деінституціалізації системи догляду та підтримки дітей сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування як одного з головних завдань соціальної політики сучасної цивілізованої європейської держави. Наголошується, що відмова від інституційних закладів для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування спрямована на забезпечення права дітей, які постраждали від війни та збройних конфліктів і потрапили у складні життєві обставини сирітства, на виховання у сім'ї.

Підкреслюється важливе значення волонтерської діяльності у сфері соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування для формування системи ефективного соціального захисту населення.

Ключові слова: сирітство, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які постраждали від війни та збройних конфліктів, соціальний захист, соціальне законодавство, соціальна робота, вразливі категорії населення, складні життєві обставини, волонтерська діяльність.

Tyshchenko O.V., Chernous S.M. Orphanhood as a complex life circumstance: theoretical and legal aspect.

The article analyses theoretical and practical problems of forming an effective legal mechanism for supporting childhood as a nationwide priority, in particular under conditions of orphanhood as a social phenomenon and a difficult life circumstance.

It is substantiated that «orphanhood» is a special social and legal status of a child, which is characterised by: the absence of parents due to their death or other valid circumstances that make it impossible to perform parental duties (as a result of long-term stay of parents in medical and preventive institutions, etc.), or when parents consciously fail to fulfil their parental responsibilities, disregarding the principles of responsible parenthood, which leads to neglect and abandonment of their children.

Attention is drawn to the fact that the social legislation of Ukraine, which regulates the legal, organisational and social foundations and guarantees of state support for orphans and children deprived of parental care, does not contain provisions that reveal the legal content of the concept of “orphanhood” and its features. In particular, it is indicated that in the Law of Ukraine “On Social Services” orphanhood is not included among the factors that may cause difficult life circumstances as circumstances that negatively affect the life, health and development of an orphaned child or a child deprived of parental care and which he or she cannot overcome independently.

Scientific approaches to understanding the essence of orphanhood as a social phenomenon that requires urgent response by state and non-state bodies in the field of social protection of the population in order to carry out effective social work with orphans and children deprived of parental care are considered.

It is substantiated that there is a need to form an effective legal mechanism for the deinstitutionalisation of the system of care and support for orphans and children deprived of parental care as one of the key tasks of the state social policy of a modern civilised European state. It is argued that the abandonment of institutional care facilities for orphans and children deprived of parental care is aimed at ensuring the right of children affected by war and armed conflicts, who have found themselves in the difficult life circumstances of orphanhood, to be raised in a family.

The important role of volunteer activity in the field of social work with orphans and children deprived of parental care in forming a system of effective social protection of the population is emphasised.

Key words: orphanhood, orphans, children deprived of parental care, children affected by war and armed conflicts, social protection, social legislation, social work, vulnerable social groups, difficult life circumstances, volunteer activity.

Постановка проблеми. Соціальний розвиток цивілізованої європейської держави має базуватися на дієвому правовому механізмі регулювання соціального захисту вразливих категорій населення. Першочерговим напрямком у цьому комплексі соціально-захисних заходів має стати соціальна підтримка дитинства як ключової засади гуманістичної правозахисної діяльності держави. Як вказано у Принципі 2 Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року: «Дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та соціально, здоровим і нормальним шляхом, в умовах свободи та гідності. При ухваленні з цією метою законів основною метою має бути найкраще забезпечення інтересів дитини» [1].

Активна соціальна політика, спрямована на формування ефективної системи соціального захисту населення, зокрема в частині захисту дитинства є вагомим критерієм оцінки рівня розвитку цивілізаційних процесів, які є основою державотворення.

Разом з тим, сучасні соціально-економічні виклики, які спостерігаються на сьогодні в Україні (безробіття, малозабезпеченість, зубожіння населення, а відповідно, низька якість життя тощо), впливають на життєдіяльність населення і значно поглиблюють ймовірність настання складних життєвих обставин, зумовлених негативними життєвими чинниками і впливають на поширення такого соціального суспільного явища як сирітство. І хоча масив законодавчої бази, яка регулює особливості соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, яка діє в Україні, є досить об'ємним, проте наявність численних нормативних актів не завжди є запорукою створення умов для формування ефективного правового механізму соціального захисту дітей-сиріт.

Особливої актуальності це питання набуває в умовах децентралізації, коли територіальні громади у процесі надання соціальних послуг мають стати основним осередком реалізації соціального захисту населення в контексті налагодження здійснення соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, що відбувається в умовах відмови від інституційних закладів та активізації впровадження сімейних форм виховання.

Важливим у цьому напрямку є поширення громадської благодійної та волонтерської діяльності з метою попередження поширення сирітства в Україні як соціального явища і складної життєвої обставини.

І хоча конструктивні заходи, які здійснюють держава і територіальні громади є показником реалізації ключових завдань держави в аспекті захисту дитинства і торування перспективних євроінтеграційних основ на яких базується соціальна політика України, проте залишається багато проблемних, нагальних питань, від вирішення яких залежить успіх подальшого суспільного розвитку.

Мета дослідження на підставі аналізу доктринальних підходів та особливостей соціального законодавства України, розглянути сутність сирітства як складної життєвої обставини.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз вітчизняної доктрини засвідчує, що теоретичні та практичні проблеми реалізації соціально-правової політики України у напрямку попередження та подолання явища сирітства в контексті дослідження правового механізму соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування були предметом вивчення багатьох вітчизняних фахівців у галузі соціального права. Окремі питання щодо даної тематики у своїх працях розглядали такі українські вчені, як-от: Андріїв В., Болотіна Н., Герасимчук Л., Кальченко Л., Коваленко О., Кучма О., Миколук С., Сіньова Л., Суходольська А., Синчук С., Чорнописька Х., Чепкова К., Шиделко А. та інші. Водночас, складні тенденції здійснення реформаційних процесів стосовно удосконалення правового механізму соціального захисту у частині соціальної роботи як напрямку реагування державних інституцій, громадських благодійних та волонтерських організацій на поширення сирітства як суспільного явища, вказують на необхідність продовження наукових пошуків та досліджень у цій тематиці.

Вклад основного матеріалу. У законодавстві України охорона дитинства проголошена стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини [2]. Проте сучасні умови суспільного розвитку засвідчують про поширення в Україні явища сирітства, що зумовлено як війною, так і соціально-економічними факторами сьогодення, які безпосередньо впливають на життя дітей-сиріт і потребують підвищеної уваги суспільства та держави.

При цьому, в українському соціальному законодавстві поняття «сирітство» як правова дефініція не застосовується. Лише у вступі до Національної програми «Діти України», затвердженої Указом Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96, зазначалось, що «Загострюється проблема соціального сирітства. Серед дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків (близько 90 тисяч), 7 відсотків - круглі сироти. Серед підлітків та молоді поширюється куріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, венеричні захворювання, посилюється загроза епідемії СНІДу. Частішають випадки вагітності неповнолітніх. Помітно зростає дитяча бездоглядність, злочинність, проституція, кількість самогубств» [3]. Слід зауважити, що в основному тексті цитованої вище Національної програми «Діти України» поняття «соціальне сирітство навіть фрагментарно не згадується.

Крім того, у базовому Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р. № 2342-IV (у редакції станом на 12.09.2025 р.), у якому визначаються правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, також не міститься поняття «сирітство». При цьому, як зазначено у частинах 1,2 статті 1 даного Закону: «дитина-сирота - дитина, в якій померли чи загинули батьки;

діти, позбавлені батьківського піклування, - діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти» [4]. Підтримуючи доцільність і важливе значення чіткого визначення у законодавстві правового змісту понять «діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування», вважаємо за необхідне констатувати, що оминаючи увагою правовий зміст явища «сирітства», законодавець, на нашу думку, не повною мірою урегулює проблему формування правового механізму соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування. Також не є обґрунтованим не віднесення у Законі України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII (у редакції станом на 01.01.2026 р.) сирітства до чинників, які можуть зумовити складні життєві обставини, як «обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно». Відповідно до пункту 15 статті першої Закону України «Про соціальні послуги», до чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини віднесені такі: а) похилий вік; б) часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті; в) невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; г) психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; г) інвалідність; д) бездомність; е) безробіття; є) малозабезпеченість особи; ж) поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; з) ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини; и) втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; і) жорстоке поводження з дитиною; ї) насильство за ознакою статі; й) домашнє насильство; к) потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; л) шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, воєнними (бойовими) діями, терористичним актом, збройним конфліктом, у тому числі тимчасовою окупацією, сексуальним насильством, пов'язаним із збройною агресією Російської Федерації проти України, примусовим переміщенням або депортацією, вимушеним внутрішнім переміщенням, позбавленням особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України [5]. Тож, вказані обставини, закріплені у цитованому вище переліку лише опосередковано можуть стосуватися проблематики сирітства і лише наведена у підпункті 3 пункту 15 статті першої обставина щодо «ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини» безпосередньо стосується явища соціального сирітства, однією з ознак якого є залишення дітей без належної опіки батьків.

Вивчаючи сирітство як суспільне явище, Кальченко Л. слушно відмічає, що «сирітство – це особливе соціальне явище, яке виникає у результаті розриву соціальних зв'язків дитини із сім'єю, наслідком якого є формування у дитини-сироти особистих властивостей та якостей, що перешкоджають її успішній соціалізації і самостійній життєдіяльності та проявляються у девіаціях різного характеру. Авторка слушно наголошує, що сирітство є соціальним поняттям, яке відображає становище дітей-сиріт» [6]. Слід погодитись з Миколою С., яка досліджуючи сирітство в Україні в умовах війни, вказує, що «сирітство поділяють на два види: біологічне та соціальне. Біологічне – це коли дитина втрачає внаслідок смерті двох батьків. Соціальне – коли дитина набуває статусу сироти при живих батьках. В деяких дослідженнях зазначається, що соціальне сирітство – це стан, коли дитина, що знаходиться в сім'ї, не отримує гідного виховання, освіти та емоцій-

ної підтримки та опіки від рідних батьків. Або, що це група дітей при живих батьках, які в силу економічних, морально-психологічних чи соціальних причин були покинуті рідними батьками» [7]. Соціальне сирітство, на думку Коваленко О., характеризується тим, що «діти, батьки яких живі, залишаються без опіки і виховання, емоційної підтримки та участі» [8, с. 4]. Аналізуючи сутність соціального сирітства, Суходольська А. обґрунтовано доводить, що «в Україні дотепер немає єдиного його визначення. На її думку, сутність соціального сирітства полягає в тому, що у суспільстві існують діти, про яких не піклуються батьки та котрі вилучені з сімейного оточення з подальшим розміщенням на виховання в інтернатному закладі або в сімейних осередках утримання та виховання» [9]. Чернописька Х., досліджуючи сутність понять «соціальне сирітство», «соціальні сироти» вказує, що «на законодавчому рівні поняття «соціальні сироти» не вживається, а розмаїтість дефініцій даних понять демонструє наявність різносторонніх підходів до розуміння суті самої проблеми. Проте з іншого боку, це ускладнює прикладні дослідження явища соціального сирітства, оскільки від змісту, закладеному у його визначенні, залежить предметне поле самого дослідження. Тому можемо говорити про наявність потреби у соціогуманітарних науках відносно однозначного й чіткого визначення як поняття «соціального сирітства», так і категорії «соціальні сироти» [10]. Як справедливо підсумовує, досліджуючи явище сирітства в Україні, Шиделко А., що «хоча зазначена проблема відображена у ґрунтовних працях багатьох науковців, проте так і не окреслено цілісної фундаментальної концепції щодо мінімізації явища «сирітства» в українському суспільстві» [11]. Такий стан речей зумовлює необхідність закріплення та чіткого визначення у соціальному законодавстві України дефініцій «сирітство», «соціальне сирітство», що сприятиме напрацюванню і впровадженню дієвих практично-правових напрямків соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі тих дітей у становищі сирітства, які постраждали від війни.

На вирішення проблематики запобігання дискримінації та забезпечення захисту вразливих груп населення, до яких насамперед належать діти, зокрема діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, спрямована Стратегія Ради Європи на 2022–2027 рр. «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства». У даній Стратегії зазначається: «Недоліки законодавства, сімейного обслуговування і послуг соціального захисту, а також систем судочинства, освіти й охорони здоров'я поглиблюють уразливість дітей з точки зору порушення прав людини. Разом із поширеними соціальними нормами, які виправдовують застосування насильства щодо дітей і заперечують їхній статус суб'єктів прав людини, вони перетворюють дітей на категорію населення, яка зазнає найбільшого негативного впливу під час криз у соціальній галузі, галузі економіки чи охорони здоров'я» [12]. Як показує практика, особливо загострюється проблематика порушення прав дітей сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування в умовах війни. На початку війни проти України у 2014 році було зареєстровано понад 91 тисячу сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Із них 15 тисяч – це сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, які проживали до війни на Донбасі. Раніше в інтернатських закладах, що знаходилися на цій території виховувалось близько двох тисяч дітей, решта – у сім'ях опікунів і дитячих будинках сімейного типу [13]. Вивчаючи український досвід захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час війни, Чепкова К., Герасимчук Л. підкреслюють, що «у період війни держава несе підвищену відповідальність за дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Для забезпечення їх безпекового середовища держава повинна формувати додаткові механізми відповідно до ситуацій, які виникають під час збройного конфлікту» [14]. У зв'язку із збройною агресією проти України, яка призвела до тимчасової окупації частини території України та внаслідок якої гинуть, отримують поранення, зазнають різних видів насильства діти, постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 р. № 268 було затверджено Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Згідно п. 3 даного Порядку, «право на отримання статусу має дитина, а також особа, яка під час воєнних дій та збройних конфліктів не досягла віку 18 років (повноліття), що: 1) отримала поранення, контузію, каліцтво; 2) зазнала фізичного, сексуального насильства; 3) була викрадена, депортована або примусово переміщена; 4) залучалася до участі у військових формуваннях; 5) незаконно утримувалася, у тому числі в полоні; 6) зазнала психологічного насильства; 7) її батьки або один з них, інший законний представник зникли безвісти за особливих обставин або померли (загинули) через отримані внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів поранення, контузії або каліцтва на території України чи за кордоном; 8) була позбавлена батьківського

підкування внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» [15]. Проте, незважаючи на важкі наслідки для фізичного і психічного здоров'я дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, у чинному законодавстві України фактично відсутній відповідний перелік пільг, передбачених для даної категорії дітей. Лише, згідно пункту 10 статті 7 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII (у редакції станом на 04.04.2025 р.): «Діти з числа внутрішньо переміщених осіб чи діти, які мають статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, які навчаються у дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форми власності, забезпечуються безкоштовним харчуванням у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [16]. Варто зазначити, що у попередніх своїх дослідженнях, ми наголошували на необхідності унормувати зміст статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів крізь призму державних соціальних пільг та гарантій на які мають право вказані суб'єкти. Зокрема, закріпити на рівні Закону України «Про охорону дитинства» конкретний перелік державних соціальних пільг та гарантій для вказаних суб'єктів. Такі пільги мають охоплювати весь спектр соціальної реабілітації та адаптації постраждалих дітей [17, с.412]. Такий підхід дозволить налагодити дієву організацію соціальної роботи з дітьми, які постраждали від війни та збройних конфліктів, у тому числі дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування як суспільно-корисної діяльності, спрямованої на захист та підтримку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах сирітства та війни в Україні.

Загальні організаційні та правові засади соціальної роботи з дітьми, дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування як професійної діяльності, спрямованої на запобігання, мінімізацію негативних наслідків та подолання складних життєвих обставин, посилення їх здатності до реалізації власного життєвого потенціалу визначається Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р. № 2558-III (у редакції станом на 27.09.2025 р.). Згідно статті 7 даного Закону, до основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю віднесено: створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї; сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [18]. Особливості соціально-правового становища дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні, тривалий час визначалися специфікою функціонування інтернатних закладів, де ці категорії дітей перебували. Разом з тим, вже в середині 90-х років були визначені перші напрямки діяльності щодо здійснення реформування роботи інтернатних установ у контексті пріоритетності сприяння влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування у різні форми сімейного виховання (усиновлення, опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу тощо). І хоча активний процес деінституціалізації (як процесу реформування системи догляду за дітьми, заснований на принципі найкращих інтересів дитини, визнанні пріоритету сімейного виховання та шкоди таких форм догляду як будинки дитини, дитячі будинки й інтернати), проте він був перерваний повномасштабним вторгненням держави-агресора в Україну [19, с. 384]. Що, звичайно, вплинуло на процеси реалізації державної політики України щодо мінімізації негативних наслідків сирітства як соціального суспільного явища. З метою поступового виправлення означеної ситуації, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26.11.2024 р. № 1201-р було схвалено Стратегію забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки. У Стратегії записано: «Інституційний догляд та виховання - забезпечення умов для цілодобового перебування (проживання) дітей, які з будь-яких причин постійно не проживають з батьками, опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями (одним із них) або щодня не повертаються до них, у закладах різних типів, форм власності та підпорядкування, їх структурних підрозділах, в яких задоволено більшість потреб дітей (у харчуванні, освіті, охороні здоров'я), встановлено чіткий режим дня без можливості вільного пересування, участі дитини в організації своєї життєдіяльності, не забезпечується індивідуальний підхід до виховання та задоволення потреб дітей, участь дітей у житті територіальної громади.

Соціальна ізоляція дітей, які отримують інституційний догляд та виховання, відсутність індивідуального підходу до виховання, індивідуального простору для дитини, загальний для всіх дітей розпорядок дня, ризик жорстокого поводження, відсутність можливостей для звернення дитини за допомогою та захистом своїх прав негативно впливають на фізичний та психоемоцій-

ний розвиток дитини, перешкоджають розвитку її самодостатності та потенціалу, спричиняють інвалідність» [20]. Тобто, реформування системи догляду та підтримки дітей сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування є одним з головних завдань державної соціальної політики, спрямованої на забезпечення інтересів кожної дитини, яка потрапила в складні життєві обставини сирітства.

В умовах війни, коли, на жаль, явище сирітства поширюється у рази, особливого значення набуває волонтерська діяльність у сфері соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми позбавленими батьківського піклування. Згідно статті 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 р. (у редакції станом на 01.06.2025 р.): «1. Волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги.

Волонтерська допомога - роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами.

Волонтерська діяльність є формою благодійної діяльності» [21]. Важливу роль у цій діяльності відіграє благодійна ініціатива соціально відповідального бізнесу, який допомагає дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, дітям, які постраждали від війни та збройних конфліктів. Одним з відомих таких волонтерських проєктів є проєкт «Наші діти» - благодійний проєкт підтримки дітей, які втратили одного або обох батьків через війну. Ціль проєкту - забезпечення фінансової, психологічної та юридичної допомоги дітям, які втратили одного або обох батьків через війну. Подальше масштабування проєкту та залучення до ініціативи інших компаній-однорумців. Основні напрямки підтримки бізнесу: надання доступу до освітніх послуг, гуманітарна допомога у вигляді продуктів харчування та засобів гігієни, 10 000 гривень на найважливіші потреби щомісячно до вісімнадцятиріччя, виділення коштів на поліпшення житлових умов, психологічна допомога [22]. Означені гуманістичні ініціативи доводять, що в умовах сьогодення благодійна волонтерська діяльність соціально відповідального бізнесу є складовою соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування в аспекті соціального захисту та підтримки вразливих категорій населення, яке опинилося у складних життєвих обставинах.

Висновки. Базуючись на проведеному аналізі теоретичних та правових проблем щодо закріплення у соціальному законодавстві правового змісту поняття «сирітство» як складної життєвої обставини, вважаємо за доцільне висунути таке.

Поняття «сирітство» є узагальнюючою суспільно-значущою категорією, яка за своїм змістом охоплює всі ознаки особливого соціально-правового становища дитини, яке характеризується як сирітство. До цих ознак, на нашу думку, слід віднести: відсутність у дитини батьків у зв'язку з їх смертю або іншими поважними обставинами, які унеможливають виконання батьківських обов'язків (внаслідок тривалого перебування у лікувально-профілактичному закладі тощо) або, якщо батьки свідомо не виконують батьківські обов'язки, не дотримуючись принципів відповідального батьківства, що спричиняє бездоглядність і занедбаність їх дітей.

Хоча у законодавстві про охорону дитинства в Україні і закріплено ключові гуманістичні євроінтеграційні засади щодо соціально-правових гарантій всебічного захисту і підтримки дитинства, у тому числі дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, проте категорія «сирітство» як соціальне явище у соціальному законодавстві України фактично не застосовується і відповідно не розкривається його правовий зміст.

Представники української наукової спільноти у багатьох галузях знань (право, педагогіка, психологія, соціологія тощо), здійснюючи характеристику явища сирітства, здебільшого зосереджують увагу на чинниках, які спричиняють сирітство, аналізуючи особливості соціальної роботи з дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, у тому числі, дітьми, які постраждали від війни та збройних конфліктів, і як становище сирітства впливає на реалізацію прав дітей у сімейному, освітянському середовищі, зокрема в умовах війни. Незважаючи на те, що в українській доктрині представлена значна кількість досліджень з проблематики сирітства, проте вони здебільшого є суто теоретичного змісту, оскільки у соціальному законодавстві України категорія «сирітство» не закріплена.

Ураховуючи сучасні тенденції формування соціальної сфери України, є необхідність більш чіткого визначення пріоритетів та орієнтирів соціально-захисної діяльності у контексті здійснення соціальної роботи з вразливими категоріями населення, зокрема дітьми-сиротами, дітьми, поз-

бавленими батьківського піклування, дітьми, які постраждали від війни та збройних конфліктів, у тому числі в аспекті волонтерської діяльності. У зв'язку з цим, є потреба закріпити категорію «сирітство» у Законі «Про соціальні послуги» у переліку складних життєвих обставин, що зумовлюють необхідність надання екстреної допомоги та підтримки, тим категоріям дітей, становище яких характеризується як сирітство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Декларація прав дитини: прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
3. Національна програма «Діти України»: затверджена Указом Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>.
4. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 р. № 2342-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
5. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.
6. Кальченко Л.В. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 19 (254), Ч. II, 2012. С. 160-170. URL. https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5187/vlup_2012_19%282%29__22.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
7. Миколук С. Сирітство в Україні в умовах війни: соціальна робота та соціальна допомога. Ввічливість. Humanitas, Вип. 3, 2022. С. 61-68. URL. <http://journals.vnu.volyn.ua/index.php/humanitas/article/view/690/635>.
8. Коваленко О.О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен: автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.03. Нац. акад. наук України, Ін-т соціології. К. : 2006. 17 с.
9. Суходольська А.С. Соціальне сирітство в Україні: демографічні аспекти. Дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. Нац. акад. наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М.В. Птухи. К.: 2019. 227 с. URL. <https://idss.org.ua/avtoref/%B0.pdf>.
10. Чорнописька Х.В. Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3/4(27/28)2015. С. 84-89. URL. <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2015/3-4/16.pdf>.
11. Шиделко А.В. Сирітство в Україні: психологічні особливості біологічних і соціальних дітей-сиріт. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна). № 2 (2018). С. 165-173. URL. <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/psychology/article/view/69/66>.
12. Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр.: URL. <https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358>.
13. Костюк Б.В. Україні побільшало дітей-сиріт через війну на Донбасі – експерти. URL. <https://www.radiosvoboda.org/a/26753197.html>.
14. Чепкова К.О., Герасимчук Л.В. Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування під час збройного конфлікту: український досвід. Нове українське право, Вип. 4, 2025. С. 119-127. URL. <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/824/757>.
15. Порядок надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2017 р. № 268. URL. Про затвердження Порядку надання... | від 05.04.2017 № 268.
16. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. URL. Про забезпечення прав і сво... | від 20.10.2014 № 1706-VII.
17. Черноус С.М. Проблеми соціального захисту дітей, постраждалих від війни. Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 листопада 2023 р.) / за ред. Д.І. Сірохи, С.М. Черноус, І.С. Сахарук; уклад. М.О. Денисюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 457 с. С. 407-412.

18. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 р. № 2558-III. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>.
19. Тищенко О.В. Проблеми реформування інтернатних закладів в Україні для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціально-правова політика України в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 10 листопада 2023 р.) / за ред. Д.І. Сірохи, С.М. Черноус, І.С. Сахарук; уклад. М.О. Денисюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2023. 457 с. С. 379-386.
20. Стратегія забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024-2028 роки: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL. Про схвалення Стратегії забез... | від 26.11.2024 № 1201р.
21. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-VI. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>.
22. Наші діти. URL. <https://www.kidsukr.volvia.com>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 06.02.2026
Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026
Дата публікації: 05.03.2026

© Тищенко О.В., Черноус С.М., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0